

Sobre divinitats femenines desdibuixades: De les tríades femenines a Hybris

Hélène Rufat

UPF

“Som hereus d’una possibilitat esborrada, fills i filles d’una memòria enfosquida per l’obvietat de la dominació. [...] ens fa servils [...] la construcció d’un oblit: hem oblidat la possibilitat mateixa d’una llibertat feta amb els vincles entre iguals.”
(Marina Garcés: *Escola d’aprenents*, p. 108)

Algunes tríades mitològiques són conegudes: les Muses, les Parques, les Gorgònies... Però aquí tractaré sobretot d’una tríada reconeguda, la que formen Hera, Afrodita i Atenea, i procuraré demostrar com encara aquesta triada segueix difusament present entre els referents culturals occidentals. També mencionaré altres divinitats primordials femenines que han caigut en l’oblit, ja que difícilment s’aconsegueix localitzar els seus noms en alguns escrits clàssics que han arribar fins als nostres dies. Alguna d’aquestes deesses fins i tot pot veure com s’han actualitzat la seva presència i el seu impacte, però quins atributs i quines funcions originals s’han seleccionat en aquesta evolució? I perquè? En el cas de Némesis, Anankè i Hybris, totes tres poden ser mencionades, avui en dia, però de manera tan parcial que se segueix ignorant no només els seus potencials sinó també els seus efectes persistents amb els que encara convivim. S’ha invisibilitzat el seu amplíssim poder femení i nocturn.

Es pot relacionar aquesta temàtica mitològica, ni que sigui de manera secundària, amb Eugeni d’Ors que també volem recordar en aquest acte a la Biblioteca de Catalunya, de dues maneres. Per una banda, he escollit aquesta il·lustració de *La Ben Plantada*, molt apreciada pel propi autor¹, que resulta ser alhora misteriosa i una representació d’una feminitat parcialment amagada, justament. I per una altra banda, el mateix Mircea Eliade, com a teòric de l’imaginari i dels símbols, va reconèixer un deute teòric envers el filòsof català

¹ Agraeixo al Xavier Plà haver-me indicat que al seu estudi de la casa de les Punxes, Eugeni d’Ors tenia una reproducció d’aquesta mateixa figureta (probablement del segle XIX).

en afirmar: “Uso el término *arquetipo* a la manera de Eugenio d’Ors, como sinónimo de “modelo ejemplar” o “paradigma”, es decir, en última instancia, en el sentido agustiniano”. Com que en Mircea Eliade és, per a Gilbert Durand, un dels principals referents pel que fa als aspectes teòrics de l’imaginari simbòlic, procurarem destacar, aquí, els arquetips que poden vincular-se a aquestes divinitats femenines actualment desdibuixades.

En el cas de la figureta de *La Ben Plantada*, es mostra un cos de dona però dissimulat per una mena de túnica que fins i tot amaga parcialment el rostre de la persona: no se’n pot apreciar cap tret ni cap propietat concreta. En canvi, els plecs regulars del vestit i l’aspecte equilibrat del conjunt recorden l’estil clàssic grec, que era un ideal especialment apreciat per Eugeni d’Ors que sempre va defensar la “civilització mediterrània”, basada en una “tradició clàssica”, fonament del noucentisme, com a resposta a un “europeisme il·lustrat” creixent, en aquell principi de segle XX. I ens podem preguntar quin mite ha estat modificat d’aquesta manera: potser el de la dona ideal per al matrimoni? Si fos així, estaríem parlant de la deessa grega Hera, ja que el seu nom significa “dona casada”, però recordem que també es correspon amb la deessa prehel·lènica, Herwa, que era la deessa protectora. Aquesta feminitat domèstica i familiar tenia per tant diverses funcions, però veurem ràpidament com, al llarg de la història, i alhora al marge dels ressorgiments de les conques semàntiques descrits per G. Durand (encara que potser com a complement d’aquest mateix ressorgiment), les propietats i funcions de la “feminitat ideal”, el referent de la qual seria una deessa del panteó grec (com pot ser-ho Hera), han disminuït progressivament, arribant a limitar-se a les úniques funcions rellevants que, finalment, estan al servei d’una societat patriarcal.

La primera tríada femenina que vaig estudiar², i que podria ser una deessa originalment triple, va ser la formada per Hera, Atenea i Afrodita, és a dir, les famoses rivals del judici de Paris. L’antropòleg i historiador de les religions, Georges Dumézil, i de fet també mitòleg, va ser qui va posar en evidència la complementarietat social de les tres deesses, ja que cada una representa un poder fonamental per al bon funcionament de la societat patriarcal on es va deixar constància d’aquest judici mític: Hera representa el poder sobirà, Atenea representa el poder militar (la intel·ligència de l’estratègia, la vida i la mort) i Afrodita encarna el poder de la riquesa natural (tant la de la fertilitat com la de l’abundància). Ben considerat, podem afirmar que, a més a més d’aquesta complementarietat, les tres tenen en comú el poder de donar o treure la vida (humana), cadascuna a la seva manera. Però ens podem imaginar una sola

² Es va publicar el meu article d’investigació en el nº 17 de la revista *Iris*, publicada aleshores pel CRI de Grenoble, sota la direcció de la professora Simone Vierne.

deessa que reunís tots aquests poders? Seria massa poderosa, veritat? Sobretot per a les nostres ments acostumades als raonaments de l'hegemonia masculina.

Veient plausible l'existència d'aquesta proto-deessa en un panteó arcaic, em vaig plantejar si cadascuna d'elles podria haver estat ella mateixa una triple deessa, és a dir una triada, justament per aquest indici de que totes tres semblaven tenir aquest poder suprem sobre la vida i la mort. Mircea Eliade va investigar força en aquest sentit, i en la meva recerca vaig fer servir força les seves referències, però també em va ajudar molt tota la feina feta per Robert Graves en els seus estudis dels mites grecs. De fet, tots dos estudiosos van anar a buscar indicis de cultes femenins no escrits però dels quals encara podem trobar-ne i percebre l'empremta en alguns rites, temples i santuaris. Per tant, era possible remetre's a algunes creences arcaïques per endevinar l'origen cosmogònic d'aquestes triades, o divinitats triples.

En veure aquest immens potencial de les tres deesses, abans de ser diferenciades pels interessos patriarcals, em pregunto com es pot concloure, com ho feia Dumézil, que Paris va provocar la guerra de Troia, en no respectar una jerarquia de poder perquè va atribuir la poma d'or de la més bella a Afrodita? Com es pot afirmar que el poder de la fertilitat és menys essencial (socialment) que el de sobirania o el de la raó i la estratègia militar? Més aviat hauríem de defensar que Paris va escollir sàviament: sense la fecunditat no hi hauria vida, i aquesta sembla un excel·lent principi social.

Per argumentar una mica més fins a quin punt la diferenciació d'aquestes tres deesses, tal com és presentada en l'episodi del judici de Paris, resulta força arbitrària, exposo tot seguit dos altres episodis mitològics on les tres divinitats femenines tornen a coincidir però on les seves funcions no apareixen tan diferenciades. En primer lloc, a la mateixa guerra de Troia, per distreure a Zeus (i donar així avantatge als grecs que ella protegia), Hera es vesteix amb la túnica d'ambrosia d'Atenea i es posa el cinturó de les temptacions d'Afrodita, sumant així tots els poders i esdevenint (novament) per un moment una triada primordial encisadora... I l'estratagema va funcionar! Per uns instants, la triada Hera-Atenea-Afrodita va aconseguir anul·lar el poder hegemònic de Zeus, fins i tot en plena guerra. Un altre exemple d'actuació conjunta de les tres deesses és relatat per Homer i Pausanias: quan les filles de Pandora es van quedar orfes, les tres divinitats es van aliar per alimentar-les, instruir-les i donar-les saviesa, indistintament, encara que Atenea, a més a més, es va fer càrrec de formar-les en les arts manuals, i evidentment, Afrodita era qui les alimentava més sovint.

De fet, pels cultes que rebien totes tres, es pot deduir que originàriament formaven una mateixa deessa triple, una triada; però també, alhora, podem

afirmar que si les diferenciem, cadascuna d'elles era (o havia estat) una triada. Per la posició dels temples on se les venerava i pels cultes que rebien, sabem que totes tres eren ctonianes, tel·lúriques i uranianes. Totes tres podien ser considerades com a deesses del matrimoni. Mircea Eliade indica que els seus rituals de celebració comencen igualment amb un bany (purificador) en el mar, recordant així el seu origen aquàtic i marí. Totes tres són associades al peral (explica Robert Graves) i a la seva flor, perquè totes tres són deesses lunars, i la flor del peral és la que més simbolitza la lluna. També se les representa sovint, tant l'una com les altres, amb algun aliment o líquid de color vermell, i aquest símbol les vincula, en la mateixa mesura totes elles, amb el món dels morts.

Les altres divinitats femenines que he estudiat més recentment ja no es troben representades, ni mencionades, en companyia d'altres deesses, formant una triada. De fet, en tenim actualment molt poques representacions, i els seus noms apareixen ben poc sovint, escrits o pronunciats, referint-se a una deessa. En aquest cas, es pot dir que tant les seves funcions com la seva identitat són ignorades, oblidades i, finalment invisibilitzades. Concretament, em refereixo a Némesis, Ananké i Hybris.

Némesis va ser la primera que vaig investigar ja que l'anomena Albert Camus, a l'últim capítol del seu assaig *L'homme révolté*, anomenat "La pensée de midi". En els diccionaris de mites, Némesis és associada a una justícia divina que castiga als humans que gosen (o intenten) equiparar-se al poder diví. Però Camus la presenta com la deessa de la "mesura", entenent que amb les seves accions corregeix els desequilibres de forces i restableix una "mesura humana" on les forces oposades poden mantenir-se en tensió, sense que l'una domini l'altra, afavorint d'aquesta manera una tensió dinàmica i creadora. Però qui es refereix encara a Némesis com a aquesta deessa poderosa que vetlla pel benestar social dels humans? També era una deessa lunar³, ja que era filla de Nyx (la Nit), i val la pena saber que, segons n'informa el diccionari de mites de Grimal, després d'una unió violenta amb Zeus, metamorfosat en cigne, Némesis va pondre un ou que va donar a Leda, i del qual va néixer Helena...

Ananké encara és menys reconeguda que Némesis, i pot arribar a confondre's amb ella, quant a les seves funcions, ja que es responsable de l'harmonia universal (còsmica), que també es pot concebre com un "equilibri". Però és una divinitat encara més primordial i antiga ja que va sorgir del no res, i sempre és representada enllaçada amb Cronos; de fet, és mare de les Moires. Ella no es

³ I Gilbert Durand ens recorda que : "La divinité lunaire est toujours en même temps divinité de la végétation, de la terre, de la naissance et des morts" (Durand, 1984: 341) ; per tant és també una divinitat ctoniana.

molesta en considerar les accions individuals, i per això els humans poden interpretar que “els toca suportar una injustícia” quan Ananké els castiga per haver faltat a l’harmonia còsmica. El seu nom, “an-anke”, expressa “allò que no es pot”, i per tant la necessitat d’assumir el seu destí: la fatalitat, i alhora la mort i les etapes de la vida. Dins de les produccions literàries franceses, qui recupera aquest nom (del tot oblidat fins aleshores, malgrat ser tan essencial per al funcionament social) és Victor Hugo: en el pròleg de *Notre-Dame de Paris* (1832), l’autor afirma haver llegit el nom d’Ananké misteriosament gravat en una paret de la catedral⁴. Es pot interpretar que, malgrat ser ignorada, l’empremta d’Ananké segueix ben present entre nosaltres, així com les seves repercussions.

Per últim, Hybris només és coneguda, avui en dia, com a substantiu (“hubris”) que expressa la desmesura. Però resulta que també és filla de Nyx, i per tant germana de Némesis. Més que una divinitat és una “deimon” (alguns també parlen d’una “divinitat al·legòrica”), i és qui té menys presència en els escrits (clàssics o moderns) que coneixem. Algunes versions diuen que és la mare de Pan, d’altres que va ser casada amb Ares, i cap altra informació ens permet recrear un fil narratiu que justificaria parlar d’un mite d’Hybris. En canvi, sí que encarnaria un arquetip: el de la violència ultratjosa, aquella que deshonra perquè ultrapassa els límits de les convencions socials; de fet, molts textos antics l’anomenen com a representant de les violacions que patien les dones en els conflictes bèl·lics. Especialment incòmoda, la presència social d’Hybris és la que més ha estat dissimulada, desenvolupant el que Fernández Pichel⁵ anomena, seguint a Edgar Morin: “un nuevo patrón de pensamiento logomítico” (p. 272). El que també es correspondria amb les “conques semàntiques” de Gilbert Durand que plantejava l’existència d’unes estructures socioculturals construïdes a partir d’imatges i mites dominants, compresos en un marc temporal de 150 anys i determinats per una expressió comuna del món; tenint en compte, a més a més, que aquests esquemes arquetípics es van repetint en la memòria col·lectiva.

Hybris es el millor exemple (dels presentats aquí) d’aquestes divinitats invisibilitzades, difuminades, justament per la incomoditat que genera l’arquetip de violència que vehicula. Podríem parlar de l’al·legoria d’un arquetip, però això suposaria minvar també la força social que segueix tenint. Efectivament, si ens fixem en les al·legories femenines més usades i conegudes

⁴ Posteriorment, en la novel·la *Les Travailleurs de la mer* (1866), Victor Hugo (curiosament) presenta a Ananké com a una triada, indicant que tres de les seves principals novel·les estan unides pel mateix tema: “anankè des dogmes (*Notre-Dame de Paris*), anankè des lois (*Les Misérables*), anankè des choses (*Les Travailleurs de la mer*)». I afegeix : « À ces trois fatalités qui enveloppent l’homme se mêle la fatalité intérieure, l’anankè suprême, le cœur humain.”

⁵ Samuel Fernández Pichel: “Mitos e imaginarios colectivos”, en *FRAME*, nº6, febrero 2010 pp. 265-284.

actualment (a França serien la Llibertat, la República i Mariana), diríem que són (re)construccions d'unes figures simbòliques o que més aviat neutralitzen allò femení (el poder de les divinitats femenines lunars) a l'univers? En ser les representacions d'un sol concepte, aquestes al·legories deixen de tenir un relat de vida, ja no se les associa a cap mite, i s'utilitzen com les fitxes (independents) d'un gran trencaclosques sociocultural que es readaptat a cada època, enlloc de mantenir aquestes divinitats femenines lunars com a marc, i com a trama, de qualsevol quadre que vulgui representar la societat.

També el cas d'Hybris posa de manifest fins a quin punt ens repugna tot allò que ens evoca el caos original. Recordem que la seva mare, Nyx, és justament filla del Caos. Gilbert Durand havia identificat aquest "arquetip del caos", i va descriure com « Cette répugnance primitive devant l'agitation se rationalise dans la variante du schème de l'animation que constitue l'archétype du chaos. » (Durand⁶, p. 77). De fet, totes les divinitats femenines primordials que he evocat aquí, fins i tot les primeres triades mencionades, en ser divinitats lunars estan vinculades al mar i a la seva liquiditat confusa, turbulenta, caòtica. Podríem dir que, encara que no sapiguem reconèixer-les, són tan essencials a la nostra vida com la sal que mengem. Precisament, "la sal desempeña el papel de catalizador o mediador", escriu recentment María Flores-Fernández a la revista de mitocrítica *Amaltea* (abril 2021): és un element associat a la conca semàntica dels arquetips femenins. I potser per aquesta raó, o al menys en gran part per aquesta raó, a tants ens agrada viure a prop del mar, com era el cas, també, de l'Eugeni d'Ors que es va instal·lar, els seus últims anys, a Vilanova i la Geltrú.

⁶ Gilbert Durand: *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire*, Bordas (Dunod), Paris, 1984.